

В І Д Г У К

**офіційного опонента доктора історичних наук,
професора Щербак Надії Олександрівни
на дисертацію Боярчука Андрія Володимировича
на тему « Православне духовенство Волинської губернії:
формування, матеріальне забезпечення, громадська та
душпастирська діяльність», подану на здобуття
наукового ступеня кандидата історичних наук
за спеціальністю 07.00.01 – історія України**

Вивчення заявленої проблеми є важливим не лише для розширення тематики досліджень з історії України у сучасних умовах, коли історична наука в Україні перебуває у стані активного пошуку та визначення нових пріоритетних напрямків наукових досліджень, коли у вітчизняній історичній науці формується новий концептуально-методологічний підхід до вивчення всіх соціальних груп, виробляються нові методи історичного аналізу. Вивчення православного кліру Волині кінця XVIII – початку XX ст., здійснене в дисертаційному дослідженні Боярчука А.В. дає змогу показати механізми функціонування тогочасного суспільного організму на прикладі одного соціального стану. Оскільки наявний в історіографії дотепер колективний образ священників сповнений низкою стереотипів, які спотворюють реальні характеристики представників кліру Волинсько-Житомирської єпархії. З огляду на це актуальність дисертаційного дослідження Боярчука А.В. не викликає сумніву.

Дане дисертаційне дослідження виконано у рамках Обласної програми історичних досліджень Волині на 2017–2021 рр., затвердженої рішенням Волинської обласної ради від 2 лютого 2017 р., № 10/18.

Автором дисертаційної роботи чітко визначено об'єкт, предмет, мету і завдання, обґрунтовано хронологічні й територіальні межі дослідження.

Поставивши за мету проаналізувати формування та еволюцію православного кліру Волинсько-Житомирської єпархії як окремого соціального стану, дисертант, зокрема, виявив соціальні джерела формування

православного духовенства Волині; проаналізував склад парафіяльного кліру за віковим і освітнім критеріями; визначив статті доходів духовних осіб та рівень їхніх матеріальних статків; висвітлив душпастирську діяльність кліру; охарактеризував службу парафіяльних священиків в органах епархіального управління, а також з'ясував участь волинського духовенства в діяльності «Союза русского народа».

Методологічна база роботи ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, критичного підходу до аналізу джерельного матеріалу, а також на використанні методів: проблемно-хронологічного, структурно-системного, порівняльно-системного, порівняльно-історичного, логічного аналізу, класифікації та систематизації, узагальнення тощо.

Наукова новизна основних положень, висновків і рекомендацій дисертації. Автором комплексно досліджено процес формування та еволюції православного парафіяльного кліру на Волині впродовж кінця XVIII – початку XX ст. Основні результати дослідження отримані особисто здобувачем, мають наукову новизну та полягають у комплексному аналізі, класифікації та систематизації документів, що дозволили комплексно дослідити православний клір Волині кінця XVIII – початку XX ст.

Практичне значення одержаних у дисертації результатів визначається її новизною, введенням у науковий обіг значного фактичного матеріалу і висновками, які сприяють істотному розширенню діапазону наукових знань та формуванню цілісного уявлення про становище соціальних станів у Правобережній Україні. Матеріали дослідження можуть бути використані при підготовці нормативних курсів з історії України, а також спецкурсів з історії православної церкви, можуть стати корисними у краєзнавчій та екскурсійній роботі. Фактичний матеріал роботи, її основні положення та висновки можуть використовуватись для написання наукових праць, підготовки монографій і навчальних посібників.

Структура та обсяг дисертації. Архітектоніка основної частини дослідження складається зі вступу, чотирьох розділів (десять підрозділів),

висновків, тісно пов'язаних між собою, списку використаних джерел і літератури, додатків.

У вступі дослідник традиційно визначив основні елементи дисертації, її актуальність, зв'язок із науковими програмами, об'єкт, предмет, мету, завдання, хронологічні та територіальні межі, методологічну основу, наукову новизну, практичне значення одержаних результатів тощо.

У першому розділі роботи, який складається з трьох підрозділів (С. 17-48), зроблено аналіз стану, розвитку і тенденцій наукових студій щодо вивчення обраної проблеми. Аналізуючи історіографію досліджуваної проблеми дисертант виокремлює три періоди, зокрема: другу половину XIX – початок XX ст.; 20–80-ті рр. XX ст.; 1990-ті рр. – нинішній час. У розділі слушно зауважено, що науковці радянського періоду розглядали діяльність духовенства у парадигмі класової боротьби, відзначаючи лише негативні тенденції у розвитку церкви.

Зазначаючи здобутки сучасної історіографії, дисертантом виокремлюються роботи О. Крижанівського, С. Жилюка та ін. На жаль, поза увагою автора залишилися праці інших дослідників з історії православної церкви, зокрема, В. Ульяновського та В. Мордвінцева.

Основу джерельної бази даної дисертації склав корпус архівних матеріалів, які зберігаються у Центральному державному історичному архіві України (ЦДА України у м. Києві), у Державних архівах Волинської, Житомирської, Рівненської областей. Серед них виділено рапорти, звернення, донесення благочинних і священників до консисторії, листування губернського правління з консисторією, метричні книги і клірові відомості парафій усіх повітів Волинської губернії кінця XVIII – другої половини XIX ст., статистичні матеріали про доходи та витрати парафіяльних церков, протоколи засідань консисторії.

Проаналізовані джерела, які вводять до наукового обігу та використовує дослідник, дають підставу на висновок про достовірність отриманих результатів, а поглиблене вивчення історіографії теми, залучення

та аналіз достатнього кола джерел і застосування комплексу взаємодоповнюючих методів забезпечили досягнення мети й завдань дисертаційної роботи.

У другому розділі «Парафіяльне духовенство Волинської губернії як соціальний стан» (С.49-82) дисертантом визначено шляхи формування православного кліру на Волині наприкінці XVIII – на початку XX ст. Показано, що після приєднання Волині до складу Російської імперії наприкінці XVIII ст. російський уряд проводив політику, спрямовану на утвердження православної церкви в регіоні. У ході акції навернення уніатів на православ'я багато унійних священників змушені були змінити конфесію, вливаючись до стану православного кліру. Автором роботи підраховано, що наприкінці XVIII – на початку XIX ст. унійні священники, переведені на православ'я, становили більшість у парафіях Луцького, Ковельського, Володимир-Волинського та Дубенського повітів.

Зазначається, що законодавство Російської імперії визначило формування і розвиток православного духовенства у Волинській губернії як замкненої соціальної групи. Аналіз джерел доводить, що майже всі священно- і церковнослужителі Волинсько-Житомирської єпархії у XIX ст. мали духовне походження.

У розділі підкреслюється, що характерною рисою осіб «духовного відомства» була освіченість. На початку інтеграції Волині до складу Російської імперії багато місцевих священників та причетників вміли читати і писати, не маючи, однак, спеціальної духовної освіти. Значна кількість унійних священнослужителів, які перейшли до православ'я, закінчила духовні і світські школи Речі Посполитої, Києво-Могилянську чи Замойську академії. Царський уряд докладав зусиль для створення нових навчальних закладів для духовенства, відкривши спочатку Волинську духовну семінарію, а згодом повітові духовні училища, народні училища, церковно-парафіяльні школи. У підсумку вже у 50-х рр. XIX ст. майже всі парафіяльні священники були випускниками Волинської духовної семінарії.

Показано, що у парафіяльних школах, училищах і семінаріях навчання велося російською мовою, вивчалася історія Росії та російської православної церкви, тобто, відбувався процес русифікації.

У третьому розділі дисертації (С.83-121) досліджено державне і парафіяльне утримання служителів храмів. Визначено, що після приєднання Волині до складу Російської імперії матеріальне забезпечення волинського православного духовенства визначалося доходом від обробітку церковної землі. Оскільки між землевласниками і представниками православного кліру виникали конфлікти з приводу прав власності на церковну землю, політика місцевої влади характеризувалася підтримкою духовенства у вирішенні цих суперечок. Урядова політика була спрямована на поступове збільшення церковних земель у волинських парафіях. У розділі показано, що у першому двадцятилітті ХІХ ст. середня площа церковних наділів на Волині становила 25–30 десятин, а вже у 40-х рр. православні священики користувалися земельними ділянками розміром у 55–60 десятин. Православне духовенство Волинської губернії, маючи від 30 до 70 десятин, було забезпечене землею набагато більше, аніж місцеві селяни, в яких середній наділ на «ревізьку душу» становив 3–5 дес.

Зазначається, що уряд у 40-х рр. ХІХ ст. перевів духовенство на державне утримання, використовуючи кошти від проведення секуляризації земель католицької церкви після Листопадового повстання 1830 р. А вже після Січневого постання 1863–1864 рр. державні виплати волинському православному парафіяльному духовенству зросли вдвічі порівняно із сороковими роками. У підсумку виплати держави місцевому кліру в цей період були вдвічі більшими, ніж у представників «духовного відомства» великоросійських губерній. Все це доводить, що уряд Російської імперії вбачав у православному духовенстві на Волині опору свого режиму.

У четвертому розділі роботи (С.122-153) розкриваються питання служби волинських православних єреїв в органах єпархіального управління, їхньої участі у громадському житті Волинської губернії та душпастирської

діяльності. Встановлено, що після інкорпорації Волині до складу Російської імперії наприкінці XVIII ст. почала активно відновлюватися церковно-адміністративна структура православної церкви. За погодженням зі Святейшим Синодом єпархіальні архієреї сформували Волинську духовну консисторію. Упродовж досліджуваного періоду до її складу входили священники й деякі викладачі духовних навчальних закладів, котрі служили чи працювали у місті, де перебував головний орган управління єпархією. З одного боку, їм було зручно добиратися до місця служби, а з іншого, вони перебували під постійним контролем єпархіального керівництва. «Статут духовних консисторій», затверджений у 1841 р., широко окреслював службові обов'язки консисторських працівників, зокрема, це: захист і поширення православної віри, нагляд за порядком богослужіння в церквах, контроль за діяльністю духовенства, турбота про благоустрій і утримання святинь, архієрейське, церковне та монастирське господарство, видача церковних документів, здійснення єпархіального суду стосовно духовенства і мирян, розгляд справ про перехід осіб нехристиянського віросповідання на православ'я, врегулювання шлюбно-сімейних відносин тощо.

З кола досвідчених, чесних і відданих пастирському служінню настоятелів храмів єпископи призначали благочинних, які повинні були кожного року відвідувати парафії у своїх округах, дбати про поведінку священників, слідкувати за належним веденням церковної документації. Керуючись постановами Синоду, благочинні на місцях реалізували політику імперського уряду.

Настоятелі храмів виконували тимчасові обов'язки, покладені на них єпархіальним керівництвом. Їх призначали депутатами від духовенства у повітовий суд. Священники були також членами Волинського єпархіального попечительства, служили окружними місіонерами та духівниками.

Слушно зазначається, що однією із форм співпраці представників «духовного відомства» та громади були відроджені церковні братства. Члени цих товариств дбали про приміщення для книгозбірні і віднайдених пам'яток

минувшини, відкривали притулки, парафіяльні школи, проводили читання на релігійно-моральні теми та бесіди для парафіян з історії православної церкви, життя святих апостолів, розкривали значення молитов, Символу віри. Діяльність волинського православного кліру у братствах, доводить дисертант, не можна оцінювати однозначно. Служителі храмів долучалися до відновлення та збереження культурної спадщини, сприяли розвитку освіти в краї, але їхня робота велася в межах ідеології російського імперіалізму. До прикладу, у Луцькій братській школі обов'язковим було вивчення російської мови, дітям розповідали про відданих служителів російської православної церкви.

Після оприлюднення імператором маніфесту від 17 жовтня 1905 р. представники кліру отримали виборче право. Православна церква підтримала праві організації. На Волині найпотужніше розвивалася політична партія «Союз русского народа», члени якої виступали за збереження єдиної та неподільної Росії, самодержавства, єднання його з народом через земський собор, проповідували войовниче православ'я, релігійну нетерпимість, російський шовінізм та антисемітизм. Єпархіальне керівництво і влада об'єднали зусилля в залученні парафіяльних священиків до керівництва відділами та підвідділами зазначеної партії. Найактивніше діяв Почаївський відділ, який очолювали архієпископ Волинський і Житомирський Антоній (Храповицький) та архімандрит Почаївської лаври Віталій (Максименко). Завдяки щедрому державному фінансуванню і маючи у своєму розпорядженні лаврську друкарню, вони створили розгалужену мережу підвідділів на Волині, чим забезпечили для партії чисельний електорат.

Програма «союзників» набирала популярності серед місцевого населення, головним чином, через те, що партія обіцяла збільшити селянське землеволодіння. Для цього стараннями архімандрита Віталія був створений банк «Почаєво-Волинський кредит», який спрямував свою діяльність на надання позик селянам для купівлі орної землі.

Лише деякі волинські єреї займали тверду позицію, відмовляючись співпрацювати із СРН, і навіть критикували політику уряду. В таких випадках справи ставали настільки резонансними, що поліція передавала їх на розгляд губернаторові чи генерал-губернаторові. У роботі показано, що взаємозв'язок волинського православного духовенства з громадою був різнобічним. Представники кліру проводили душпастирську діяльність – служили літургію, надавали духовні треби парафіянам, навчали дітей молитов і основ християнської моралі, виголошували повчальні промови для мирян, проводили хресні ходи.

Зміст дисертаційної роботи висвітлений достатньо повно, виклад запропонованих у роботі положень базується на ґрунтовному опрацюванні джерел з проблематики дисертаційного дослідження. Загальні висновки дисертації цілком відповідають її завданням, вони є достатньою мірою обґрунтованими і базуються на викладеному матеріалі роботи. Результати даного дослідження та наукові висновки носять теоретично-узагальнюючий характер.

Автореферат дисертації адекватно відбиває основні положення роботи.

Дисертаційне дослідження достатньо апробоване. Основні положення роботи знайшли відображення у п'ятнадцяти авторських наукових публікаціях. З них: п'ять – у фахових наукових виданнях України, одна - у зарубіжному, включеному до міжнародних наукометричних баз, дев'ять – в інших наукових збірниках та матеріалах конференцій.

Загалом позитивно оцінюючи рецензовану дисертацію, варто вказати на окремі недоліки та твердження у роботі, що викликають запитання й можуть слугувати підґрунтям дискусії під час захисту дисертації:

- У дисертації, на наш погляд, доцільно було б використати щорічні звіти волинських губернаторів царю, копії яких зберігаються в ЦДІАК України у ф. 442, оп. 55, спр.446, 447 та ін. Адже у них висвітлювались ті проблеми внутрішньої (національної, релігійної, економічної) політики на місцях, які турбували місцеву владу і які потрібно було вирішувати

центральної владі. У багатьох випадках такі звіти служили приводом для прийняття відповідних законодавчих актів. Аналізуючи звіти, можна було б простежити певні тенденції в становищі і правовому статусі православного духовенства Волині і порівняти його з становищем і правовим статусом духовенства лівобережних єпархій.

- У розділі 4 (С.122 – 153) варто було б показати не лише участь духовенства у громадському житті і взаємини представників кліру з парафіянами, але і з представниками місцевої влади. (Частково про це йдеться на с.с.141-143). Ці стосунки не були простими: під час виборів до Державної думи губернатори наказували поліції слідкувати за діяльністю священників. Єпископа Никона з сусідньої Подільської єпархії, який намагався українізувати церковно-приходські школи, відправили на нове місце служби – єпископом Єнісейським та Красноярським.

- На с. 44 автор відносить єпископів, митрополитів та патріархів до вищого білого духовенства. Це не відповідає дійсності: єпископами, митрополитами та патріархами могли (і нині можуть) стати лише представники чорного духовенства .

- У дисертації зустрічаються помилки в назвах архівів, фондів, установ та посадових осіб: Центральний історичний архів України у м. Києві (с.31,32 та ін). Пропущено - *державний* ; Ф.1335. Волинське *Головне* жандармське управління (с.204) – потрібно *«губернське»*; Ф. 1600. Помічник *керівника* Волинського *Головного* жандармського управління у ... повітах (с.204). Потрібно: Помічник *начальника* Волинського *губернського* жандармського управління у ... повітах.

- Найбільше зауважень викликає оформлення списку використаних джерел та літератури: про літературу ані в плані, ані в назві списку не згадується. То ж і в самому списку не можна зрозуміти де джерела, а де наукова література: 226. Імператорський указ. 228. Стаття М.Казакова в «Сумській старовині»; 412. Архівна справа з ЦДІАК України. 413. Стаття Цецика Я. у збірнику наукових праць.

Проте, зазначені міркування і зауваження принципово не впливають на загальну позитивну оцінку дисертації «Православне духовенство Волинської губернії: формування, матеріальне забезпечення, громадська та душпастирська діяльність», яка є самостійною завершеною науковою працею і за своїм науковим рівнем, новизною постановки завдань, обґрунтованістю головних положень і висновків, практичним значенням, відповідає вимогам п.п. 9,11,12,13 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України №567 від 24 липня 2013 р., зі змінами, внесеними згідно з Постановами Кабінету Міністрів України №656 від 19.08.2015 р., №1159 від 30.12. 2015 р., №567 від 27.07. 2016 р., а її автор Боярчук Андрій Володимирович заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України

Офіційний опонент:

професор кафедри конституційного,
адміністративного та міжнародного права
Київського інституту інтелектуальної
власності та права
Національного університету
«Одеська юридична академія»
доктор історичних наук, професор

Н.О. Щербак

*Підпис доктора історичних наук,
професора Щербак Н.О. засвідчую*

*Проректор з наукової роботи
Національного університету «Одеська юридична
академія», доктор юридичних наук, професор*

Г.О. Ульянова